

Bønsnes kirke - hvorfor og når ble den bygget?

Bjørn Geirr Harsson (mars 2017)

Det hviler en mystikk over Bønsnes kirke. Hvem bygget den og hvorfor ble den plassert akkurat der den ligger, på en liten høyde helt syd på Røyse-halvøya, 400 m inn fra stranden på Tyrifjorden. Det har vært skrevet mye om Bønsnes kirke og det har ofte blitt hevdet at den er blant de eldste steinkirker i landet. Men hva kan dokumenteres i historiske kilder, og hva er basert på lokale muntlige tradisjoner fra nyere tid? I denne artikkelen skisseres noen nye tanker om opphavet til Bønsnes kirke.

De eldste kildene

Den eldste historiske kilden som sier noe om Bønsnes kirke er Pouel Huitfeldts stiftsbok fra 1574-77. Hans stiftsbok er bok som gir en oversikt over jordegodseieendommer i Oslo og Hamar bispedømme. Den forteller at kirken har forfalt på 1500-tallet. Videre nevner den at det ikke gjøres tjenester ved kirken, og at inventaret ble overført til Hamar domkirke etter reformasjonen i 1536. I et tingvitne fra 1727 omtalt i Christie 1986 (s. 106) heter det: "...Bønsnæs Kiirke staaende paa Gaarden Bønsnæsis Grund, haver af Gammeltider været opmuuret Capell som i Anno 1675 stod ubrugelig og øde, formedelst Muurens Brøstfeldigheds skyld, tilmed uden Tag og aldeelis nogen indreeding, inntil Da værende Sorenskriver her paa Stædet nu Salige Mand Jens Tygesen Lund, som boede paa Gaarden Bønsnæs til Guds Æris forfremmelse af Ynksomhet over samme Cappell der kunde med hans egen, og got Folks Hielp komme paa Faade igien og blive til En kirke og Guds Huus effter sin Dannelse og skikkelse - efftersom hun til forn af Tordenild var forbrændt og Beskadiget. Hvorfor bemelte Salige Sorenskriver udj Aaret 1675 lod giøre en Gavebog, indbunden og Nummereret, hvorudj fromme Guds Mennesker som til dens reparasjon noget give ville, Seg kunde indskrive ...". Men kirken har temmelig sikkert ikke brent etter reformasjonen. Det kan man slutte fra en beretning datert 1733 om tilstanden før reparasjonsarbeidene som startet i 1680. Beretningen gir inntrykk av at murene ikke har tegn som tyder på at kirken har stått i ruin. Videre heter det at kirken var: "meget slæt paa Indredningen samt gandsche forfalden paa Taget, alene med et forældet og forraadnet Spaantag...". Siden taket står omtalt som forråtnet, kan det ikke ha brent. Fogd Wiel nevner ikke noe om brann i Bønsnes kirke der han omtaler denne i 1743. Det kan imidlertid tenkes at "Tordenild" og brann er en sammenblanding med lynnedslag og brann i kirken på Stein. I et bønneskrift datert 5. mai 1663 fra Ole Nilssøn på Søndre Stein til kongen skriver han om en brann i Stein kirke hvor alt trevirke brant opp "for Mange Aar siden". Noe spesielt for Bønsnes kirke er at den mangler kirkegård med gravplasser, slik kirker flest har. Det kan tyde på at den ikke har hatt gravrett.

Bønsnes kirke og St-Hans-feiring

På 1700-tallet, da Bønsnes kirke var satt i relativt god stand, fremgår det ikke at kirken er viet til Olav den hellige. Tvert om skriver sognepresten i Hole følgende i en beretning fra 1728 (Christie 1986: 105): "...Der paa den Skich og Sædvane, som ved saadanne Gafve og Lofve Kircker paa andre Steder holdes, haver ieg, i Herrens Nafn, effter Almuens for got befindende, anordnet, et hvert Aars St-Hans Dag at holde en aparte Prædichen i Samme Kircke, paa hvilken Dag Kircken skal nyde en aarlig ofr Dag hereffter, til denne Kirckis vedligeholdelse, hvormed i Dag d. 24. Juni 1728 blef gjort anfang ...". Denne ordningen med messe St Hans dag og ofring til vedlikehold synes altså å ha startet i 1728, og den gikk videre i 12 år. Da nektet den nye presten i Hole å fortsette tradisjonen. Men fra 1752 fortsatte ordningen uten at vi vet hvor lenge. I nyere tid er tradisjonen endret slik at presten nu holder preken på olsok, den 29. juli, til minne om Olavs fall på Stiklestad i 1030.

Olav den Helliges fødested

Biskop Jens Nilssøn foretok en visitas til Ringerike i 1591. Fra hans visitasbok kan man lese for 23. februar: "... oc saa til Bønesnæss, 2 gaarde, saa heder den ene, er kongens, står en liden kirke hoss. Der sigis kong Oluff at vere født." Det er rimelig å tro at biskopen har fått

disse opplysningene på Ringerike, og at de kanskje avspeiler en tradisjon som går tilbake til middelalderen. Dette er forøvrig første gang skriftlige kilder knytter Olav den hellige til Bønsnes. Da biskopen får informasjonen om at Olav den hellige skulle være født på Bønsnes, har det gått nesten 600 år siden fødselen. I Snorres kongesagaer fra 1200-tallet heter det om hendelsen at Åsta dro hjem til sine foreldre da hennes mann Harald Grenske ble drept på en reise i Sverige. På denne tiden var hun gravid med guttebarnet som senere skulle bli Olav den hellige. Sagaen nevner ikke noe om hvor hennes foreldre bodde annet enn at det var i "Opplandene". Dette er en betegnelse på alt innland omkring Viken (landet omkring indre del av Oslofjorden). Dermed innbefatter "Opplandene" også Ringerike. Ifølge Olav Tryggvason-sagaen lot Sigurd Syr, Åsta og Olav seg døpe i kristen tro da Olav var 3 år (noen kilder sier at Olav ble født i 995). Dersom det er riktig, var Åsta blitt gift med Sigurd Syr, som var småkonge på Ringerike, i tiden før år 998. Sigurd Syr skulle forresten være i slekt med Harald Grenske, de var tremenninger. Hvis man setter sammen ulike brikker som kan leses fra historiske kilder, er det rimelig å tro at Sigurd Syr bodde på kongsgården i traktene, som den gang var Stein, og at Åstas foreldre kan ha bodd på eller hatt tilknytning til Bønsnes. Et argument for dette er professor Eyvind Fjeld Halvorsens påstand om at det var en dagsreise mellom kongsgårdene på den tiden, og dermed kunne ikke både Stein og Bønsnes i Hole være kongsgårder. Stein er nevnt som kongsgård både i Snorre og i de norrøne sagaene Ågrip og Fagerskinna, som begge er eldre enn Snorre, mens Bønsnes ikke finnes nevnt i noen av dem.

Gården Bønsnes i gamle diplomer

Når biskop Jens Nilssøn skriver: "...2 gaarde, saa heder den ene, er kongens, ..." betyr det bare at den ene av Bønsnesgårdene tilhørte krongodset, altså kongens eiendom uten at de av den grunn kan kalles kongsgård. At en gård tilhørte krongodset betød at den var en av kongens mange gårder som han hadde inntekter av. Første gang gården Bønsnes nevnes i skriftlige kilder er i et diplom datert 3. mai 1457. Der kunngjør fem menn at Erling Amundssøn hadde solgt til Hartvig Krummedige 11 Øresbol i nordre Bønsnes, "som ligger a Røsæ paa Ringarike". Hartvig Krummedige var medlem av Norges riksråd og ble senere høvedsmann på Akershus. Neste skriftlige kilde om Bønsnes-gårdene er datert 24. januar 1461 og omhandler samme handel. I dette diplommet tildømmes Hartvig Krummedige 11 Øresbol i nordre Bønsnes, som Erling Amundssøn hadde pantsatt til ham for sin "Brøde" (misgjerning). Til sammen i disse to diplomene nevnes gårdsnavnet fem steder enten som Bønesnes eller Bønnessnes. Gjennom tidene er det mange som har knyttet dette navnet til bønnehus, men både språklig og historisk kan det også gis andre troverdige forklaringer til navnet, som ikke har med religiøs bønn å gjøre, men knyttet til ordet bø i betydningen gård.

Da kongen i 1720-årene solgte de norske landskirkene, ble Bønsnes kirke holdt utenom. Bøndene på nabogårdene påberopte seg eiendomsretten til den. I kilder fra samme tid heter det at Bønsnes kirke fra gammel tid har vært en gave- og lovekirke som vedlikeholdes av allmuens og andre godtfolks gaver.

Sagnet om Hellig Olav som grunnlegger av Bønsnes kirke

På folkemunne har det utover på 1900-tallet vært knyttet et sagn til Bønsnes kirke om at Hellig Olav var på Tyrifjorden i kraftig uvær. Mens stormen ulte skal han ha bedt til Kvitekrist og lovet at dersom de overlevet stormen skulle han bygge en kirke. De greide seg, og Olav satte opp kirken på Bønsnes. Det viser seg imidlertid at dette sagnet ikke er så gammelt. Det eldste belegget som hittil er funnet for dette Olav-sagnet, skriver seg fra "Topografisk-historisk beskrivelse over Buskeruds Amt" fra 1895. I en eldre utgave av samme bokverk, "Topographisk Journal for Norge, niende bind" fra 1805, finnes ikke noe om Olav knyttet til Bønsnes kirke. Men kirkens historie nevnes der i grove trekk. Det er derfor nærliggende å tro at sagnet om Olav, stormen og kirken er dannet i den perioden da nasjonalromantikken hadde sin store blomstringstid i Norge, omkring midten av 1800-tallet, eller kanskje senere. Noe som styrker denne antagelsen er at sagn om Olav og Bønsneskirken ikke forekommer i skriftene til Jens Nilssøn fra 1591/93, eller presten Jonas Ramus i 1715 eller fogd Wiel i 1743. Da Andreas Faye utga sine "Norske sagn" i 1833, beskriver han to sagn med Olav den Hellige og kirker. Men ingen av disse kirkene lå på Ringerike, og sagnene var ikke knyttet til dårlig vær.

Da Faye utga en ny utgave av "Norske sagn" i 1844, hadde han med sagnet om Olav den hellige og Gyra som konkurrerte om hvem som var raskest, hun med å bygge bro over Steinsfjorden, han med å bygge kirken på Stein. Dette sagnet hadde Faye mottatt av Jørgen Moe som var lokalkjent i Hole. Når Jørgen Moe ikke har kommet med sagnet om Olav den hellige og Bønsneskirken, tyder også det på at sagnet ikke var kjent på Jørgen Moes tid. Når Olav Bøe tar for seg gamle sagn om Olav den Hellige i 1981, så finnes heller ikke der noe om dette Ola-sagnet.

Utover på 1900-tallet dukker sagnet hyppig opp i skriftlige kilder. Lignende sagn om uvær og kirkebygg er imidlertid også kjent fra andre steder i Norge. Det er ikke urimelig at en person med god fantasi har overført sagnet til Bønsnes kirke en gang på slutten av 1800-tallet. Og sagnet har tydeligvis hatt god grobunn på Ringerike, for det er gjentatt så ofte at mange tror på det.

Slaget på Leinestranda

Som nevnt tidligere er gården Bønsnes hverken nevnt i Snorre eller noen andre kilder fra den tiden. Men i Håkon Håkonssons saga kan vi få en interessant innfallsvinkel til Bønsnes kirke. I denne sagaen forteller sagaen inngående om kampene mellom ribbungene og birkebeinerne. Der heter det: "Ribbungene dro skip fra Drammensfjorden og opp i Tyrifjorden og derfra opp i Randsfjorden. Men da birkebeinerens sysselmann fikk høre dette, drog de og bøndene mot dem. De møttes ved Leinestranda (som ligger mindre ca. 3-400 meter sydvest for Bønsnes kirke), og gikk straks løs på hverandre. Ribbungene hadde overtaket til å begynne med, men så snudde det seg slik at mannefallet ble størst hos dem, og det falt 240 av ribbungene. Sigurd flyktet, og birkebeinerne tok alle skipene deres. Etter dette slaget gikk bøndene for det meste hver til seg slik at de ikke hadde noe vakthold i bygdene."

Ifølge denne beretningen skal altså 240 ribbunger ha blitt liggende igjen på slagmarken. Hvor mange birkebeinere som lå igjen nevner han ikke, men kanskje kan det til sammen ha ligget mer enn 400 mann igjen på slagmarken. Slaget kan tidfestes til 1221-1222. Tallene fra slagmarken antas å være troverdige siden sagaskriveren levde på den tiden slaget sto. Til tross for at sagaen nevner mye om hendelsen, nevnes ikke noe om Bønsnes eller noe om kirke der.

Nyere forskning av selve kirkebygningen

Sigrud og Håkon Christie, som er anerkjente kirkeforskere, har tatt for seg Bønsnes kirke i detalj. De kommer til at tegl av middelalderformat er benyttet i kirkens vindusbuer, og at kirkens spissbuede vestportal i sin helhet er murt av tegl. Bruken av tegl bekrefter ifølge Christie at Bønsnes kirke ble reist en gang i middelalderens annen halvdel. Videre nevner de at kirkens form tilhører en gruppe langkirker som vant innpass i Norge i annen halvdel av 1200-tallet.

Basert på en analyse av norske kirker og klostre skriver Øystein Ekroll, som er spesialist på middelalderbygninger, at Bønsnes kirke ut fra form og materiale knapt kan være reist før 1300. Litteraturen til Christie og Ekroll kom ut på 1980- og 1990-tallet.

For noen år siden retningen til sydlige langsida målt inn for de fire steinkirkene i Hole.

Resultatet kan sammenfattes i følgende tabell:

Kirke	Sydveggenes retning i grader fra nord
Stein	100
Norderhov	104
Hole	106
Bønsnes	87

Måleusikkerheten i de oppgitte verdier antas å være ca ±1 grad. Hvis veggen var bygget nøyaktig øst-vest, ville gradtallet vært 90.

Det er ukjent hvilken metode kirkebyggerne har brukt for å finne frem til riktig plassering av bygget, for tradisjonelt skulle kirkens lengderetning ligge i øst-vest. Men det er påfallende at kirken på Bønsnes skiller seg fra retningen på de tre andre kirkene i området, og dens retning ligger nærmest opp mot det ideelle. Derfor er det ikke en urimelig tanke å tro at Bønsnes kirke kan være bygget senere enn de øvrige kirkene omkring, på et tidspunkt da de hadde fått mer erfaring med å ta ut korrekt retning.

Kan Bønsnes kirke knyttes til slaget ved Leinestranda?

En spennende tanke kan være om byggingen av Bønsnes kirke kan ha noen sammenheng med slaget mellom ribbunger og birkebeinere omkring 1221. Med kristendommen fulgte påbud om at alle skulle begraves i vigslet jord på felles kirkegårder. Dette markerer et brudd med det tidligere ættesamfunnet hvor de selv gravla og æret sine døde i ættens egen jord. Da kristen gravskikk ble innført, hadde den tidligere skikken blant brede lag av folket med å brenne lik, holdt seg gjennom ca. 2000 år i Norge. Historikerne mener at den kristne gravskikken ble tatt i bruk senest rundt år 1000 e. Kr. De eldste norske kristenretter er fra 1000-tallet og gir klare forskrifter om kirkegården og om hvor døde fra forskjellige samfunnsklasser skulle gravlegges. Det er uklart i sagaens fremstilling hvilken tid av året slaget sto. Men uansett årstid, må lokalbefolkningen ha stått overfor et stort problem ved Leinestranda. Hva gjorde bøndene i nabolaget med det store antall døde kroppar som lå igjen på slagmarken? Kan de ha løst problemet med en eller flere massegraver og så bygget en kirke på stedet? Bønsnes kirke? Selv om kristenretten, som da hadde fungert i ca. 200 år, sier at lik skal gravlegges, hvordan ville folk i nabolaget forholde seg til så mange døde etter et slag hvor både venner og fiender lå igjen på slagmarken? Det er lite eller intet i litteraturen som sier noe konkret om hvordan en slik situasjon ble håndtert.

Tanken om at kirken kan ha en tilknytning til Leinestrand-slaget utelukker imidlertid ikke utsagnet om at Olav den hellige kan være født på Bønsnes.